

ЦЕРКВА – ДЕРЖАВА – СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Юрій Коваленко
(протоієрей Георгій Коваленко)

Погляд Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана) на державно-церковні відносини в Україні (1992–2014)

Yurii Kovalenko

Perspective of His Beatitude Metropolitan Volodymyr (Sabodan) on Church-State Relations in Ukraine (1992–2014)

The author, who had been lucky to stay beside the Primate of Ukrainian Orthodox Church for many years, considers the continuity of Metropolitan Volodymyr's position regarding the principles of church-state relations and their genesis in line with the socio-political processes taking place in Ukraine

Keywords: His Beatitude Metropolitan Vladimir Sabodan, Primate of the UOC Ukrainian Orthodox Church, the Ukrainian Orthodox Church, church-state relations, church-state relations, Orthodox

Автор, який протягом багатьох років мав можливість безпосередньо бути поруч з Предстоятелем Української Православної Церкви, розглядає тяглість позиції Блаженнішого Митрополита Володимира щодо принципів церковно-державних відносин та їх генезу у відповідно до соціально-політичних процесів, що відбувалися в Україні.

Ключові слова: Блаженніший Митрополит Володимир, Сабодан, Предстоятель УПЦ, Українська Православна Церква, УПЦ, державно-церковні відносини, церковно-державні відносини, православ'я

Автор ставить мету дослідити тяглість та генезу поглядів щодо державно-церковних відносин в Україні Митрополита Володимира (Сабодана), який очолював найбільшу релігійну конфесію в Україні з 1992 по 2014 рр. Під час написання публікації автор опрацював джерела, доступні здебільшого вузькому колу духовенства, проаналізував заяви, доповіді та виступи в мас-медіа Предстоятеля УПЦ від його слова на пероні Київського вокзалу у

1992 році до «Духовного заповіту», який було опубліковано вже після смерті Митрополита Володимира в 2014 році. Маючи досвід особистого спілкування з Предстоятелем УПЦ впродовж багатьох років, автор акцентує увагу читачів на тому, що дійсно вважав важливим і принциповим Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Володимир.

ХРИСТІЯНИН І ГРОМАДЯНИН

Митрополит Володимир (Сабодан) був обраний Предстоятелем Української Православної Церкви на Харківському Архієрейському Соборі УПЦ 27 травня 1992 року. Ступивши на перон Київського вокзалу, уродженець і громадянин України став на коліна, поцілував рідну українську землю і промовив перші слова: «Я прибув не у відрядження, не з-за кордону, а на рідну землю служити Богу і людям»¹. Прибувши до Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври, Блаженніший Митрополит Володимир після Подячного молебня у Трапезному храмі звернувся до вірних з першою проповіддю як Предстоятель, де зокрема сказав: «[...] Я приїхав не за кордон. Я повернувся в свій дім, на свою Батьківщину. Я не можу заявляти про свій патріотизм, тому що це вроджене почуття. І як ми любимо рідну матір, так необхідно любити і свою Вітчизну. Ми живемо у державі, яка здійснює своє відродження, а цей процес не буває без труднощів. Своїм християнським подвигом і життям ми маємо підтримувати все те, що робиться на благо людини, на благо становлення держави, становлення Української Православної Церкви [...]»². Таким чином Митрополит Володимир (Сабодан) відразу позиціонував себе не тільки церковним ієрархом, але й громадянином і патріотом відродженої Української Держави.

Майже через 20 років, відзначаючи 75-річчя, Митрополит Володимир підсумував свій життєвий шлях словами: «В моєму житті не було більш цінніших речей, ніж Церква і Батьківщина. Їм я служив все життя і буду служити стільки, скільки дасть Господь»³. Тобто, можна стверджувати, що власна патріотична позиція Митрополита Володимира була сформована і залишилася незмінною продовж життя. Одночасно, протягом 22 років Предстоятельства Блаженнішого Митрополита Володимира, формувалося і формулювалося його бачення моделі державно-церковних відносин в Україні.

ПРЕДСТОЯТЕЛЬ І ПРЕЗИДЕНТИ

Відносини Предстоятеля УПЦ з українською державою були непрості. Наприклад, Перший Президент України Леонід Кравчук спочатку взагалі відмовлявся зустрічатися з Митрополитом Володимиром. Саме він ввів в обіг гасло: «Незалежній державі – незалежну Церкву!». Перша зустріч

очільників Держави і найбільшої Української Церкви відбулася після триденного стояння під Верховною Радою єпископів, священників і вірян УПЦ, які вимагали лише одного – прийняти Предстоятеля. Через 15 років Леонід Макарович згадував: «Я давно знайомий з Блаженнішим Митрополитом Володимиром, ще з часів моєї радянської партійної роботи, знав його як відомого релігійного діяча [...] Вважаю, що питання про те, яка Церква має бути в Україні, має вирішуватися не державою, а віруючим народом і ієрархами. Більш ніким. Держава має перед Церквою одну принципово важливу відповідальність – вона має забезпечувати рівні умови для віруючих всіх конфесій [...] В цьому моя принципова позиція, вона відрізняється від позиції багатьох [...]. Блаженніший Митрополит Володимир – людина високої культури, мудрості, але я б особливо виділив його принциповість. Він має чітку принципову церковну позицію по всіх важливих питаннях і не змінює її, як це робить багато хто з наших діячів»⁴.

Після обрання Президентом України Леоніда Кучми, Архієрейський Собор УПЦ, вітаючи новообраного очільника Держави, наголосив: «[...] Ми хочемо, щоб в законній державі була законна Церква»⁵. Позицію влади в цьому питанні у березні 1998 року на Всеукраїнському зібранні інтелігенції Президент висловив таким чином: «Держава не втручається у справи релігії, але сьогодні не може стояти осторонь, коли Церкви розводять людей по різних кутах»⁶. Про необхідність єдності українського Православ'я та необхідність створення Єдиної Помісної Православної Церкви в Україні Президент говорив і на Урочистій Академії з нагоди 2000-річчя Різдва Христового.

Свою позицію на Ювілейному Архієрейському Соборі 28 липня 2000 р. озвучила і Українська Православна Церква: «Єдиний вихід з непростої ситуації, що склалася, – подолання розколу в українському Православ'ї та відновлення єдності Української Православної Церкви. На цьому стоїть як держава, так і Церква [...] Ми також усвідомлюємо, що ворожнеча на релігійному ґрунті – це те, що веде до напруження і нестабільності в суспільстві, яка знесилює державу»⁷.

У 2006 році Леонід Данилович згадував: «С Блаженнейшим Митрополитом Владимиром я впервые встретился, когда еще был Премьер-министром Украины. Это были чрезвычайно сложные первые годы независимости [...] Вопрос стоял очень остро – быть или не быть Украине государством [...] Я хорошо помню, что Митрополит Владимир был среди тех, кто твердо верил в Украину, в нашу способность преодолеть трудности становления государства. Еще тогда меня поразило его государственнический ум и твердая, последовательная патриотическая позиция [...]»⁸.

Намагався допомогти Церкві у вирішенні питання розділення і наступний Президент України Віктор Ющенко. Він навіть намагався долучити до цієї справи Вселенського Патріарха Варфоломія. Під час зустрічі з ним Президент наголошував: «влада діє обережно в церковному питанні, оскільки ми розуміємо делікатність цієї сфери. Ми демонструємо рівне відношення до всіх церков і дотримуємося принципу невтручання у церковні справи. Питання об'єднання – виключно церковне питання. Але сьогодні українське суспільство очікує створення єдиної Помісної Православної Церкви»⁹. Про свої стосунки з Блаженнішим Митрополитом Володимиром Віктор Андрійович говорив так: «З Блаженнішим Митрополитом Володимиром я познайомився у 1992 році. Згадую нашу першу зустріч. Я тоді почув речі, можливо, не зовсім публічні, – які вірші пише Блаженніший Владика! Я побачив, який безмежний духовний світ у Архіпастиря, яка сильна громадянська любов до своєї нації, до своєї землі!»¹⁰.

Наступний Президент України Віктор Янукович удостоїв Блаженнішого Митрополита Володимира звання Героя України (2011 р.), а потім намагався усунути його від управління Українською Православною Церквою (2012–2013).

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ І ЇХ БОГОСЛОВСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

Міжконфесійна ситуація та державно-церковні стосунки в Україні суттєво відрізняються від радянської моделі. Розділення в Українському Православ'ї, відродження Української Греко-Католицької Церкви, сприятливе для розвитку релігійних громад законодавство, нестабільна суспільно-політична ситуація в країні, – все це сприяло формуванню в Україні поліконфесійного суспільства, в якому неможливе повне домінування однієї конфесії чи державне управління в релігійній сфері.

Продовженням та розвитком радянської традиції можна вважати стосунки між Кремлем та Московською Патріархією, що тягнуть до відтворення у сучасних умовах традицій «державної церкви» візантійського зразка. Як не парадоксально, модель, запропонована у 1991–1992 роках Президентом Кравчуком і митрополитом Філаретом, є продовженням саме цієї радянсько-імперської традиції.

Умови, в яких опинилася Українська Православна Церква, необхідність вести постійний діалог з владою, суспільством, представниками інших конфесій та віруючими своєї Церкви, спонукали її Предстоятеля і до богословських роздумів, і до публічного оприлюднення власної позиції і власного бачення щодо стану і перспектив державно-церковних відносин в Україні.

Окремо Блаженніший Митрополит Володимир приділив увагу питанням церковно-державних відносин, політичного і суспільного життя в рубриці «Благословіть запитати» телевізійної програми «Православний календар», що виходила в ранковому ефірі ТРК «ЕРА» протягом 2003–2005 рр. Точніше, це були прості відповіді на непрості запитання від парафіян на вулицях Києва або від редакторської групи телеканалу.

Ось декілька запитань-відповідей, що в розшифрованні увійшли до книги «Благословіть запитати» і є прямою мовою Блаженнішого Митрополита Володимира:

«Чи віддає Церква перевагу якому-небудь державному ладу?»

Блаженніший Митрополит Володимир: Православ'я ніколи не канонізувало жодної з форм суспільного устрою і способу керування державою [...] Це підтверджує історичне минуле Церкви та її існування в умовах рабовласництва, феодалізму, капіталізму або соціалізму, а також в рамках імперій, монархій або республік, інших форм державного устрою. Церква приділяє увагу не системі зовнішньої організації держави, не характеру управління, а, насамперед, моральному стану людей, влади та громадян цієї держави [...]

Якщо держава має світський характер, чому вона все одно шукає підтримки у Церкві?

Блаженніший Митрополит Володимир: Метою Церкви є вічне спасіння людей, мета держави полягає в тому, щоб забезпечити людям земний добробут і мирне співіснування [...] Що стосується світського характеру держави, то не можна розуміти принцип світськості держави по-більшовицьки, як такий, що означає радикальне витіснення релігії з усіх сфер життя народу, усунення Церкви від участі у вирішенні суспільно значущих завдань. Цей принцип передбачає лише певний поділ сфер компетенції Церкви і влади, невтручання їх у внутрішні справи один одного [...]

У яких сферах Церква і держава можуть співпрацювати?

Блаженніший Митрополит Володимир: [...] Що стосується сфер співпраці Церкви і держави у сучасних умовах, то це, насамперед, турбота про збереження моральності в суспільстві; духовні, культурні, моральні та патріотичні освіта та виховання; справи милосердя та благодійності, розвиток спільних соціальних програм в усіх галузях служіння ближньому; відродження й збереження історичної та культурної спадщини (особливо пам'яток історії і культури) тощо [...]

Церква відокремлена від держави. Чи усіх законів повинен дотримуватися християнин?

Блаженніший Митрополит Володимир: Церква знаходиться у правовому полі держави. Ієрархи і прості віруючі є не тільки членами Церкви, але й

громадянами нашої країни. Віруючі громадяни виконують закони держави не за страх, а за совість. Бо сам Господь повелів віддавати Кесарю кесарево, а Боже Богові. Церква Христова може існувати в рамках найрізноманітніших правових систем, до яких вона ставиться з належною повагою. Церква незмінно закликає пасомих бути законотрухняними громадянами земної вітчизни [...] Водночас Церква завжди підкреслює, що існує межа законотрухняності для християнина. Якщо закон або влада вимагає зректися віри у Христа, чи здійснити очевидний гріх щодо Бога або ближнього, в такому випадку християнин покликаний до сповідництва. І прикладом такого сповідництва є мученики перших століть християнства та новомученики нашої Церкви у ХХ столітті [...]

Чи може віруюча людина обіймати державну посаду або займатися політичною діяльністю?

Блаженніший Митрополит Володимир: Займатися державним управлінням або політичною діяльністю не повинні священнослужителі, які вже покликані на службу Богові і Його Церкві. Що стосується православних мирян, ніщо не стоїть на перешкоді їх участі у діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової влади, або політичних організацій [...].

Чи може Церква брати участь в агітації за ту чи іншу політичну силу?

Блаженніший Митрополит Володимир: Місія Церкви полягає не в тому, щоб вести яку-небудь партію чи політика до влади, а в тому, щоб вести людину до Бога. Церква, у силу своєї природи, не може займатися політичною агітацією, адже її чада можуть виявитися по різні сторони політичних барикад [...]»¹¹.

Періодом активного формування цієї позиції можна вважати події під час президентських виборів 2004–2005 років та намагання втягнути Українську Православну Церкву у політичний процес. Отримавши доступ до оприлюднення власної позиції через ЗМІ, однак УПЦ стала об'єктом інформаційної маніпуляції. Вирвана з контексту інтерв'ю фраза «Віктор Янукович відвідав Лавру і отримав моє благословення на участь у виборах», інтерпретована як «Митрополит Володимир благословив тільки Януковича»¹², була поширена тисячі разів, а офіційні послання, звернення та коментарі Предстоятеля і всієї Повноти Церкви, хоча і пролунали в ефірах центральних каналів та потрапляли на сторінки загальнонаціональних друкованих видань, залишилися поза масовою увагою. Напередодні другого туру виборів Митрополит Володимир звертався до вірних Церкви, обох кандидатів в Президенти, до виборців і всіх людей доброї волі: «[...]Хочу звернутися до кандидатів у Президенти: саме на вас сьогодні лежить відповідальність за майбутнє нашої країни. Не шукайте сучок в оці один одного, а робіть по совісті. Давайте

реальні обіцянки і виконуйте їх. Разом протистаньте тим, хто бажає посягти розбрат, міжнаціональну, або міжконфесійну ворожнечу [...].

До виборців хочу звернутися словами великого Кобзаря, який заповідав: «Свою Україну любіть, за неї Господа моліть [...]». Все перемогти може лише взаємна любов і прощення навіть ворогів. Ми народ, коли об'єднуємося навколо когось, а не проти когось. Не дайте посягти у ваших серцях плевели братовбивчої ненависті і ворожнечі. Пам'ятайте заповіді Божі і керуйтеся ними.

Виборами життя не закінчується. Це хоча і важливий, але тільки етап тисячолітньої історії нашого православного народу. Відразу після виборів обидві політичні сили, що сьогодні борються за голоси виборців, повинні забути образи і об'єднатися у праці на благо України і нашого народу»¹³.

Саме тоді почалося формування і формулювання принципів буття Церкви в часи суспільно-політичних криз, які служили дороговказом для спікерів Церкви та вірних під час Євромайдану-2013–2014 і Революції Гідності.

Варто хоча б порівняти Звернення Блаженнішого Митрополита Володимира до народу України¹⁴ 25 листопада 2004 року, відразу після початку масових акцій протесту проти фальсифікацій виборів, та Заяву¹⁵ 30 листопада 2013 року, всього через кілька годин після побиття студентів на Євромайдані.

Програмною щодо питання церковно-державних відносин можна вважати інавгураційну промову Блаженнішого Митрополита Володимира у Варшаві з нагоди присвоєння йому ступеня почесного доктора «HonorisCausa» Християнської богословської академії Польської Православної Церкви 18 лютого 2008 року. Напевно, не випадково, ця лекція починалася розділом «УПЦ і Українська держава», де зокрема стверджувалося: «Позиція Української Православної Церкви у сфері відносин суспільства та Церкви, а також держави та Церкви, в цілому є логічною та послідовною. Незважаючи на те, що Україна та українське суспільство за останні кілька років доволі суттєво змінилися, сама ця позиція не зазнала кардинальних трансформацій. Слід визнати, що ми почали більш точно формулювати її та послідовно втілювати в життя. Дотримуючись завіту Господа нашого Ісуса Христа, Українська Православна Церква завжди вважала і вважає, що в основі взаємодії Церкви (Царства, що не від миру цього) і держави повинен бути принцип «віддайте кесареви кесареви, а Боже Богови» (Мф. 22, 21).

Ми можемо по-різному ставитися до концепції світської держави, обговорювати її переваги та недоліки, однак маємо визнати, що на сьогодні ця концепція фактично безальтернативно панує в усіх європейських країнах (навіть у тих, де церква формально не відокремлена від держави), а також у більшості неєвропейських країн. У поліконфесійній Україні альтернативи такому підходу немає»¹⁶.

Далі автор підкреслює, що «основна функція держави (на наш погляд) – це забезпечення умов для вільного існування Церкви, а також утримання від спокуси розглядати Церкву або так звані традиційні віросповідання в якості неофіційного «міністерства духовних справ». Церква ж, у свою чергу, має побороти спокусу шукати державної підтримки у, скажемо світською мовою, конкуренції з іншими конфесіями. Для релігійної ситуації в Україні це очевидно»¹⁷.

Окремо Предстоятель УПЦ зупиняється на питанні «Церква та політика» і не просто декларує власну чи загальноцерковну позицію, а й розповідає про практичні дії Священного Синоду та Собору єпископів УПЦ: «Ніщо так не може зашкодити єдності Церкви, як вплив політичних процесів. Проникаючи всередину церковного життя, політика отруєє її і ділить віруючих на «правих» і «лівих», «помаранчевих» і «біло-синіх», прихильників «східної» і «західної» цивілізаційних моделей. Виходячи з цього, Собор єпископів Української Православної Церкви, що відбувся у Києві в грудні минулого року, одностайно засудив теорію так званого «політичного православ'я» і закликав вірних чад Церкви не вносити свої політичні погляди в церковне святолище, залишаючи їх у «дворі язичників». Як зазначено в соборній резолюції, «політичне православ'я» за своєю природою є нецерковним і йому не може бути місця в нашій Церкві, подібно до того, як воно зводиться у ранг догми в розкольницьких угрупованнях «автокефального» руху. Воно «передбачає внесення в церковну огорожу політичних гасел», а це «не відповідає духу Христової проповіді»... З одного боку, ми відчуваємо на собі тиск партій, які орієнтуються на ідеологію націоналізму, намагаючись звести буття Церкви до функції освячення національної держави. З іншого – церковне життя в Україні потерпає від організацій і політиків, які намагаються нав'язати нашій Церкві роль своєрідного «політичного інтегратора» на пострадянському просторі. У такій ситуації Церква не може мовчати...»¹⁸. До речі, серед засуджених Церквою у 2008 році і відлучених від себе політправославних організацій була організація під назвою «Духовно-патріотичний союз «Новороссія»¹⁹.

Питання церковно-державних відносин знайшли своє відображення в Посланні Предстоятеля УПЦ до 20-ї річниці Харківського Собору Єпископів УПЦ «Українська Православна Церква на межі тисячоліть: здобутки та виклики» (27 травня 2012 р.), де Блаженніший Митрополит Володимир зокрема зазначив: «За Конституцією Церква в Україні є відокремленою від держави. І ми вважаємо, що цю конституційну норму слід не тільки зберігати, але й захищати. Конституція має оберігати релігійні громади від втручання в їх внутрішнє життя державних органів влади. Разом з тим, сучасний світовий

досвід показує, що існують різні моделі відокремлення Церкви від держави. І якщо в Радянському Союзі це відокремлення фактично означало санкцію на репресії проти Церкви, то в інших країнах світу відокремлення Церкви від держави зовсім не виключає, а навіть передбачає співробітництво державних і церковних установ. Тому сьогодні Українська Православна Церква виступає за реалізацію саме такої «коопераційної» моделі відносин між Церквою і державою. Така модель передбачає взаємну повагу, а також взаємодію в тих сферах, де «кооперація» Церкви і держави особливо потрібна.

Однак співробітництво Церкви і держави ні в якому разі не означає, що Церква підтримує ту чи іншу форму державного устрою, або ту чи іншу політичну ідеологію. В Основах соціальної концепції ми чітко проголосили, що Церква не може брати участі в політичній боротьбі, передвиборчій агітації, кампаніях на підтримку тих чи інших політичних партій, громадських і політичних лідерів (Основи соціальної концепції Української Православної Церкви, розділ III, п. 8). Хоча ми і відкриті до діалогу з усіма політичними силами, але при цьому Церква не є суб'єктом політичного процесу. І одним з викликів для Української Православної Церкви на межі тисячоліть стали саме спроби політизації церковного життя»²⁰.

А в Доповіді на Ювілейному Помісному Соборі УПЦ 8 липня 2012 року Предстоятель УПЦ розширено говорив про соціальне служіння Церкви та необхідність «суттєвого поглиблення співпраці між різними державними органами і Церквою у сфері захисту суспільної моралі та формуванні здорового способу життя»²¹.

Вже після смерті Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира було опубліковано його «Духовний заповіт», в якому ми бачимо не тільки підсумок життя та служіння, а також розвиток думок Предстоятеля УПЦ щодо взаємовідносин Церкви, держави і суспільства: «[...] Ситуація поліконфесійності, в якій опинилось українське суспільство, мало свої вади і переваги. З одного боку, це спокушало владу маніпулювати церквами, які тепер сприймалися нею саме в множині, задля просування власних інтересів. Утім, парадоксальним чином, поліконфесійність утримала і державу, і церковну спільноту від спокуси одержавлення Церкви, перетворення її на складову державної влади.

Церква у своїх відносинах з державою й надалі має, з одного боку, вітати бажання держави співпрацювати, особливо у соціальних сферах та освіті, а з іншого – цінувати й оберігати свою свободу, пам'ятаючи, що її дуже легко втратити і надто важко повернути. Пам'ятаймо, що надто тісний союз Церкви зі світом і «князями людськими» може призвести до того, що народ втратить до неї довіру, вбачатиме у Церкві лише зовнішнє, тобто сприйматиме її як

державну установу, де організовується його релігійне життя й відправляються його релігійні потреби.

Натомість Церква повинна надавати більше уваги розвитку стосунків із суспільством: відчувати його прагнення і занепокоєння, належним чином реагуючи на них. Церква має виступати посередником між державою та суспільством. У конфліктах між державою і суспільством, які дісталися Україні у спадок від радянської доби, Церква має займати сторону суспільства, невід'ємну частку якого складають члени Церкви [...].

Українська Православна Церква має особливу місію об'єднання українського суспільства. Україна – держава, в політичному та культурному житті якої відчутне розділення на дві соціокультурні спільноти: східну й західну, Лівобережжя та Правобережжя [...]. На жаль, багато політиків використовують культурні розбіжності між сходом і заходом нашої країни задля своїх власних цілей, тим самим розділяючи її. Але, з погляду Церкви, ці розбіжності є не слабкістю України, а її силою. Адже різноманіття завжди містить у собі величезний потенціал для розвитку. І Церква має сприяти реалізації творчого потенціалу українського різноманіття. Українська Православна Церква об'єднує схід і захід, південь і північ нашої країни. Вона становить приклад для об'єднання України, де ніхто не вважає іншого менш вартим. Наш наступник має дбати про єдність Церкви та українського народу на засадах взаємоповаги та терпіння, що їх заповідував Господь»²².

¹ Блаженнейший Митрополит Владимир: «Служить Богу и людям...» / Автор проекта диакон Александр Драбинко. / Сост.: игуменья Серафима (Шевчик), диакон Александр Драбинко. – К.: Изд. Киевской Митрополии, 2005. – С. 63.

² Там само. – С. 64.

³ «В моему житті не було більш цінніших речей ніж Церква і Батьківщина»/ – Предстоятель УПЦ святкує 75-річчя // Релігія в Україні. – 23 11 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/6944-v-moyemu-zhitti-ne-bulo-bilsh-cinnishix-rechej-nizh-cerkva-i-batkivshhina-predstoyatel-upc-svyatkuye-75-richchya.html>.

⁴ Таков нам подобаше архиерей. / Автор проекта и составитель Александр Андрущенко. – К.: Киевская Митрополия, 2007. – С. 423-424.

⁵ Блаженнейший Митрополит Владимир: «Служить Богу и людям...»... – С. 335.

⁶ Хроники современной Украины. Т. 3. – 1997–1998. – К., 2002. – С. 211.

⁷ Блаженнейший Митрополит Владимир: «Служить Богу и людям...»... – С.107.

⁸ Таков нам подобаше архиерей... – С. 425-426.

⁹ Блаженнейший Митрополит Владимир: «Служить Богу и людям...»... – С.105.

¹⁰ Таков нам подобаше архиерей... – С. 428.

¹¹ «Благословіть запитати»: відповіді на питання вірних Української Православної Церкви / Предстоятель Української Православної Церкви Блаженнійший

- Митрополит Володимир. / Автор проекту та упорядник диякон Олександр Драбинко. – К.: Вид. Київської Митрополії, 2005. С.225-233.
- ¹² Наприклад, <http://from-ua.com/news/31308-mitropolit-vladimir-blagoslovil-tolkov-yanukovicha.html>
- ¹³ Блаженніший Митрополит Володимир. Звернення до народу України. 15.11.2004. Напередодні другого туру виборів Президента України Предстоятель Української Православної Церкви звернувся до кандидатів у Президенти та віруючого народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archivorthodoxy.com/page-1449.html>
- ¹⁴ Блаженніший Митрополит Володимир. Звернення до народу України. 25.11.2004. Після оприлюднення результатів виборів Президента України Предстоятель Української Православної Церкви Блаженніший Митрополит Володимир звернувся до співвітчизників у зв'язку із ситуацією, що склалася у країні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archivorthodoxy.com/page-1450.html>.
- ¹⁵ Заява Української Православної Церкви у зв'язку з останніми політичними подіями в країні. 30.11.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/zayava-ukrayinskoji-pravoslavnoyi-cerkvi-u-zvyazku-z-ostannimi-politichnimi-podiyami-v-krayini>
- ¹⁶ Володимир (Сабодан), Митрополит Київський і всієї України. Доповіді, промови, звернення. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2011. – С. 305.
- ¹⁷ Там само. С. 306.
- ¹⁸ Там само. С. 322.
- ¹⁹ Нагадуємо: «політичне православ'я» засуджене Українською Православною Церквою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/nagaduiemo-politichne-pravoslavva-zasudzhene-ukrayinskoju-pravoslavnoyu-cerkvoyu.html>
- ²⁰ Блаженніший Митрополит Володимир (Сабодан). Доповіді, звернення, промови. – К.: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, 2014. – С. 106.
- ²¹ Там само. – С. 147.
- ²² Там само. – С. 17-19.